

КОДИ КУЛЬТУРИ У ФРАЗЕМАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

CODES OF CULTURE IN PHRASEMES OF TERRITORIAL UKRAINIAN LANGUAGE

Наталія Коваленко
Natalia Kovalenko

Анотація

У статті проаналізовано просторове поширення та особливості вияву семантичних відтінків фразеологізмів із компонентами *кут*, *вугол* (*вугло*) на матеріалах лексикографічних праць і зразків діалектних текстів говорів південно-західного наріччя української мови та суміжжя. На основі територіального мовлення виявляються цінні елементи культурного коду та архаїчності, особливі регіональні риси на усіх мовних рівнях, взаємовпливи з сусідніми українськими говорами та іншими мовами.

Визначено, що житло посідає особливе місце в духовній та культурній сферах життя української нації, відіграло і продовжує відігравати особливу роль у просторовій поведінці людини, увібравши в себе багатотисячолітній досвід і традиції.

Annotation

In the article the spatial distribution and expression peculiarities of semantic connotations of phraseological units with component *kut*, *vuhol* (*vuhlo*) (*a corner*) are analyzed on the material of lexicographical works and on the examples of dialect texts of southwestern dialect of Ukrainian language and of junction areas. On the basis of regional language the valuable elements of cultural code and archaism, special regional features at all linguistic levels, mutual interaction of neighboring Ukrainian dialects and other languages are defined.

It is specified that the housing has a special place in spiritual and cultural spheres of the Ukrainian nation, it has played and continues to play a special role in human spatial behavior, absorbing the centuries of experience and tradition.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектне мовлення, говір.

Keywords: phraseological unit, dialectal language, dialect.

Вступ

Фіксація та опис діалектологічності фразеологізмів територій української мови є важливим і невідкладним завданням лексикографів та фразеологів з огляду на існування великої кількості факторів, здатних впливати на мовну ситуацію.

Фразеологічні одиниці окремих говорів зрідка зафіксовано в лексикографічних працях, що презентують діалектну лексику окремого говору чи групи говірок. Такі вирази подавали тільки до реєстрових слів із затемненою семантикою, що вживалися лише у складі фразеологізмів.

Сучасна українська фразеографія говірок представлена окремими словниками та опублікованими фрагментами словників діалектної фразеології таких говірок:

східноподільських (М. Доленко), західноподільських і південноволинських (Н. Коваленко), волинських (Н. Кірілкова), лемківських (Н. Вархол, А. Івченко, Я. Битківська, Г. Ступінська), центральнослобожанських (О. Юрченко, Л. Ройзензон, С.І. Ройзензон, А. Івченко), східнослобожанських і степових говірок Донбасу (В. Ужченко та Д. Ужченко), нижньонадніпрянських (В. Чабаненко), західнополіських (Г. Аркушин, З. Мацюк, П. Грищенко), середньополіських (Г. Доброльожа). Словники мають різні принципи укладання, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-діалектизмів. Отже, маємо дані з усіх наріч української мови, але не з усіх говорів, що й визначає актуальність збирання та систематизацію діалектного матеріалу.

Фразеологічний матеріал з різних територій України представлено та описано в дисертаціях, систематизовано, як правило, у додатках, але не завжди опубліковано окремими фразеологічними словниками. Цінний емпіричний матеріал подано у роботах В. Лавера “Фраземіка українських діалектів карпатського регіону” (1991), Т. Грици “Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області” (1996), Р. Міняйла “Активні процеси в ареальній фразеології сходу України” (2001), Н. Коваленко “Фразеологія говірок Західного Поділля” (2001), Н. Романюк “Фразеологія верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці” (2002), М. Олійник “Фразеологія гуцульських говірок” (2002), О. Плетневої “Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект)” (2004).

Мета пропонованої статті – аналіз просторового поширення фразеологізмів з компонентами *кут*, *угол* (*вугол*) у говірках південно-західного наріччя, для порівняння залучено лексикографічні праці та тексти звязного говіркового мовлення з інших ареалів України.

1. Фраземи з компонентом *кут*

Кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи спостерігаємо у вживанні назв елементів оселі людини (стіна, кут, вікно, піч, двері, поріг та ін.), які є важливими і визначальними для української нації, основними ключовими словами її культури. Двері та поріг, наприклад, виконують функцію розмежування, це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профанним і світом сакральним, якщо говорять про храм; *переступити поріг* – означає прилучитися до нового світу.

Кут, за визначенням академічного словника української мови, – 1. Геометрична фігура, утворена двома лініями, що виходять з однієї точки; така фігура, утворена лініями яких-небудь предметів, знаків і т. ін.; 2. Місце, де сходяться внутрішні сторони предмета; частина приміщення, простір між двома стінками, що сходяться; частина якого-небудь місця, якоїсь площі. 3. *розм.* Місце проживання; житло, притулок. Частина житлового приміщення (будинку, квартири чи кімнати), призначена для кого-, чого-небудь. 4. чого, який. Частина якої-небудь території, місцевості [21, IV, с. 417].

В українській міфології кут – частина хати або іншої господарської будівлі, що відокремлює «свій» (замкнутий) простір від «чужого» (відкритого, не засвоєного людиною) [тісний, глухий]; кут світлиці називали покуттям [9, с. 324]. У лемківських говірках свій кут – це своя оселя, власна хата, а *мати свій кут* ‘хто-небудь прагне володіти чимсь, мати своє житло’ [22, с. 129], *свій кут* ‘споруда’ [23, с. 61]; чужі кути – чужа хата, *вымітати чужжі кути* ‘постійно змінювати місце проживання, перебування, не маючи притулку’ [22, 130]; *вымітати куты* ‘жебрати’ [3, с. 76]; у гуцульських з *кута в кут* ‘з одного місця в інше’ [13, с. 403].

У словнику гуцульських говірок *кут* – це не просто простір між двома стінками, що сходяться, а частина припічка між піччю і стіною під комином. Загальновідомо, що всі сімейні обряди в минулому були пов’язані з піччю, яка, за давніми віруваннями, була покровителькою і членом родини, тому спостерігаємо численні варіанти обрядових фразем: *колупати піч*, *пекти коровай*, *баб’ячий кут* та ін. Зауважимо, що в гуцульських і бойківських говірках зрозумілою і часто вживаною є фразеологічна одиниця *упасти у кут* ‘про початок пологів’ [6, с. 608], *ў/пасти ў кут* [17, с. 170]; *вп’асти в кут* ‘лежати в пологах’ [18, II, с. 318]. На всій території поширення гуцульських говірок, окрім фраземи *бути у з’логах* ‘родити’, фіксують також вирази *ў/пасти ў кут* та *ў/пасти с’печ’і*. М. Олійник об’єднала їх у семантичну модель *злягти коло печі* “народити дитину” [17, с. 79]. Маловідомою в українській мові фразеологічною одиницею є *розставити фамілію по кутах* (фамілія – родина) ‘у сварці обізвати когось, вилаяти, зганьбити’, що, ймовірно, характерна для говірок Гуцульщини і суміжних територій [13, с. 747].

Особливості мотивації стійкого звороту, що презентує структурно-семантичну модель “зайти (потрапити) + у місце, з якого важко (неможливо) вибратися = потрапити у безвихідь”, пов’язані з вираженням відчуття безвихідного становища, що асоціюється із потраплянням у замкнутий простір: у літературному стандарті *заходити (зайти) в [глухий] кут* ‘потрапляти в безвихідне становище’ [21, IV, с. 417]. Лінгвокультурема *кут* має образний визначник *глухий*, що підсилює значення фраземи, у говірках центральної Слобожанщини: *зайти в глухий кут* [19, с. 76]; у середньополіських говірках: *глухий кут*; *зайти в глухий кут* ‘безвихідне становище’ [7, с. 96], а також варіант *глухий куток* з таким самим значенням [7, с. 96]; у гуцульських – *глухий кут* ‘тупик’, *сліпий кут* ‘безвихідне становище, безвихідь’ [13, с. 403] мають будову словосполучення.

У лексикографічній праці науковців відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України «Лексикон Львівський: поважно і на жарт», де презентовано явища, що характерні для всього південно-західного наріччя з усіма запозиченнями зі слов’янських і неслов’янських мов, знаходимо лексему *вінькель* (*вінькель*) (з німецької мови) з такими значеннями: 1) прилад для вимірювання прямих кутів; кутомір; косинець; 2) кут; 3) ріг вулиці [13, с. 158]. Важливими для порівняльних досліджень є сталі вирази із цим компонентом: *з вінькля* ‘збоку’; *з вінькля змірити* (*зиркнути, подивитися*) ‘глянути з-під лоба’; *трафити на вінькель* ‘прийти на зустріч’ [13, с. 158]. Лише лексеми-діалектизми у таких мовних одиницях потребують пояснення або контексту.

Отже, виявляємо фраземи спільні за семантикою із загальнономовними стійкими виразами, але з різними говірковими фонетичними й морфологічними ознаками, тобто із формальними відмінностями, деякі з них зафіксовані як традиційні в окремих регіонах.

Загальновідомий вираз *ні в кут, ні в двері* подано ще у збірці Матвія Номиса «Приказки, прислів’я, і таке інше» [20, с. 346]. Сучасні словники говірок так тлумачать значення фразеологізму: волинські – *ні в кут ні в д’вері* ‘не до ладу’ [27, с. 157]; буковинські – *ні в кут, ні в двері* [2, с. 379]; гуцульські – *ні в кут ні в двері* ‘про щось негідне, невартисне, ні до чого непридатне’ [14, с. 176]. Можемо говорити про структурну модель, що представлена чисельними прикладами: *ні в двері ні в вікна* ‘нікуди не годиться’ [25, с. 165]; *ні в вікно ні в двері* ‘про незвичайне, дивовижне’ [25, с. 98]; *ні в тин ні в лин* ‘нікудишній’ [1, с. 127]; *ни в тин, ни в вур’ота* ‘ні те, ні се’ [5, с. 163]; *н’і ў тин н’і ў во’рота* 1. ‘дурний’. 2. ‘розгубитися’ (у Західному Поділлі).

До групи фразем зі значенням стану (еквівалентні дієсловом, а також словам категорії стану) належить вираз з лемківського говору *в куті за кобичком сидіти* ‘бути

безправним', де *кобичок, кобичка* – дерев'яна колода, на якій рубають дрова [24, с.146]. Суб'єктивне розуміння світу людська свідомість сприймає по-різному, наприклад, вираження матеріального стану пов'язане зі статками або зі злиднями, а в людській уяві злидні персоніфікуються в образі біди, що знаходиться на території помешкання: *біда по кутах сидит* 'у когось в домі злидні; сімейні негаразди' [22, с. 25].

У словниках символів української мови декодовано також варіант лексеми кут – куток як певну частину (кінець або бічна вулиця) села; місце проживання; помешкання, притулок; частину приміщення (зокрема хати), простір між двома стінками, що сходяться. Кут світлиці називали покуттям, особливим місцем в оселі [9, с. 324]. У сучасних волинських говірках розбігатися / розбігтися по кутках – 1) тікати; 2) посваритися [11, с. 143]; шукати п'ятого кутка 'не знати, куди втікати' [11, с. 190].

Кут – це частина села в гуцульських говірках [6, с. 360], таке ж значення продуковано у фраземі волинських говірок на три кутки 'дуже далеко' [11, с. 87].

2. Фраземи з компонентом *угол (вугол)*

У діалектному мовленні спостерігаємо збіг значень лексем *кут і вугол*.

Ще наприкінці XIX ст. Матвій Номис зафіксував у збірці «Українські прислів'я, приказки, і таке інше» вираз *мішком зза угла прибитий* з посиланням на Брацлавщину (сучасну Вінниччину) [20, с. 293]. Носії сучасних волинських говірок знають вираз *мішком із-за угла пришиблений* 'нерозумний' [11, с. 136]. Компонент *угол* послідовно виявляється у середньонадніпрянському говорі за двома лінгвістичними джерелами: *мішком із-за угла наляканий* – те саме, що *лушньою вдарений* – 'придуркуватий' [26, с. 77]; *мішком із-за угла намаханий* – те саме, що *мішком із-за угла наляканий* – 'придуркуватий' [26, с. 77]; *тиняться поза углами* – те саме, що *горобцям дулі давать* – 'байдикувати' [26, с. 136]; *пришилéшиний пустім м-ішкóм із:а углá* 'нерозумний' [16, с. 244]; *звездод'óром з:а углá навёрнутий* 'нерозумний' [16, с. 244]. Варіативні компоненти спостерігаємо тільки у компонентах-дієсловах, що підтверджує тенденцію пристосування літературної фраземи до діалектних, наприклад, у середньополіських говірках: *мішком із-за угла прибитий* 'дурна людина' [7, с. 109], *із-за угла мішком прибитий* 'дурна людина' [7, с. 178]; у «Словнику поліських говорів» П. Лисенка: *меш|ком па|тьопани, па|цьопани, пацопани, поцопани* 'про недоумкувату людину'; *муч|ним меш|ком па|т'опани, |наче з-за уг|ла меш|ком па|т'опани, м'еш|ком із-за уг|ла по|цопани* [15, с. 154].

Підтверджують поширення лексеми *угол* на території середньополіського говору Житомирщини в складі сталих зворотів сучасні записи: шукати п'ятий *угол* 'ледарювати' [7, с. 178]; шукати п'ятого *угла* 'безвихідне становище' [7, с. 178]. Наші польові записи з території подільсько-волинського суміжжя виявили такі фраземи: в |угол |даритис' 'збожеволіти'; за уг|ла к'ірп'і|чом прие|битий 'дурний'.

Академічний словник української мови лексему *вугол* подає як діалектизм із такими значеннями: 1. Ріг (місце, де сходяться дві зовнішні сторони якогось предмета). 2. Кут у хаті і т. ін. [21, I, с.781].

За матеріалами записів із говірок покутсько-гуцульського суміжжя, зі значенням 'кут' вживають лексему *вугол* [14, с. 61], яка так само ілюструє зв'язок мови з духовною культурою, народним менталітетом, традиціями й обрядами. За словником «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка, *вугол* – 1) ріг будинку, стола і т. ін. (саме на Святвечір часник клали на вугли стола); 2) кут у хаті і т. ін. (один з таких кутів у світлиці був парадним, де висів божник); 3) вугли – вид візерунка на великодній крашанці [9, с. 120].

В українському діалектному просторі маємо фраземи з компонентом *вугол* у першому значенні: західнополіські говірки – *не бритий, немитий, з:а вугла прибитий*

‘дурний’ [1, с. 79]; середньополіські – *з-за вугла мішком прибитий* ‘дурна людина’ [7, с. 109]; східноподільські – *з-за вугла мішко’м приби’тий* ‘недоумкуватий’ [8, с. 148]; східнослобожанські – *як із-за вугла*, зі словом вискочити ‘неждано, раптово’ [25, с. 57].

Поза вуглами говорити про кого ‘говорити поза очі’ [1, с. 84] зафіксовано у західнополіських говірках; на території Гуляйпільського району Запорізької області – *вугли підпирати* ‘нічого не робити’ [4, с. 130]; у подільсько-волинському суміжжі – *тупий йак* ‘вугол’ ‘дурний’. У фразеологічному матеріалі з Лемківщини є форми висловів і слова-складники, що не відповідають загальнонаціональній нормі через діалектні фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів і значення ФО є цілком зрозумілим. Лексеми-діалектизми потребують пояснення або контексту: *аж вугла праскавуть* ‘дуже холодно’ [3, с. 36], де *праскати* – вдаряти плиском, плазом; ляскати [24, с. 258]. Тільки у слобожанських говірках Харківщини фіксуємо вживання компонента *ріг* – *прибитий порожнім мішком із-за рогу* ‘дурний’ [10, с. 44].

У «Матеріялах з української діалектології та фольклористики» (1928 р.), в яких зафіксовано діалектизми з Поділля та прилеглих територій, О. Курило подала лексему *вугло* (хати) – *ріг хати* [12, с. 68]. У текстах сучасних західноподільських і суміжних південноволинських говірок знаходимо підтвердження вживань діалектизма *вугло*: *ми то’ди т’і гуси заве’р’тайем гони’ем попри Байда’кового Бас’ка / при’ходим ўже п’ізно / дивимс’і сту’йїт моло’да на вугл’ї ста’рого ц’винтару ўс’а у б’іл’ім в’ел’ан’ї* (с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *з’робл’ат’ к’в’ітку / по’том ц’у к’в’ітку об’ложуїут’ ўже шишич’ками / шишич’ками // а на дн’ї / ў таз на кожне угло ў таз’їку по два лист’ки / по йаї’ц’ї і два чи три коло’сочки жита і коп’ї’ки / по дес’їт’ кажиц’а на кожне вугло / на ш’тири вугл’ї це ло’жили* (с. Плєсна Шепетівського р-ну Хмельницької обл.).

Отже, лексика на позначення елементів помешкання людини (у складі фразеологічних одиниць різних територій) дозволяє визначити етнолінгвістичні коди, простежити всі ті складні явища трансформації, які відбулися в цій лексичній групі, проаналізувати процеси кореляції.

Заключення

На основі територіального мовлення виявляються цінні елементи старожитності та архаїчності, особливі регіональними риси на усіх мовних рівнях, взаємовпливи з сусідніми українськими говорами та діалектами інших мов.

У спілкуванні з респондентами виявляємо, що у момент комунікації фразеологізм виконує роль основного елемента у передачі знань, досвіду, але здебільшого у вираженні експресії та емоцій. У фразеографічному матеріалі з трьох наріч української мови трапляються форми висловів і слова-компоненти, що не відповідають загальнонаціональному стандарту через діалектні фонетичні, акцентуаційні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру фразем, значення їх зрозумілі. Зміни лексичного складу літературної ФО в говірках спостерігаються у випадку заміни компонента фраземи літературної мови лексичним діалектизмом.

Попередній аналіз підтверджує думку про наявність просторових кореляцій фразеологізмів та їх компонентів, із залученням більшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений. Актуальним вважаємо укладання фразеологічного словника на основі текстів усного діалектного мовлення, де найповніше розкривається природа фразеологізмів.

Перелік використаної літератури

1. Аркушин Г.Л. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін-Луцьк, 2003. – 176 с.
2. Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. – Чернівці: Рута, 2006. – 383 с.
3. Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Вархол Н., Івченко А. – Братіслава: Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. – 160 с.
4. Грица Т.Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл. : дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Харків, 1996. – 181 с.
5. Громик Ю. О. Фразеологізми поліської говірки села Липно Ківецького району Волинської області / Юрій Громик // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – Житомир: [б.в.], 2002. – № 8. – С. 152-170.
6. Гуцульські світи. Лексикон / Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. – Львів, 2013. – 668с.
7. Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Галина Доброльожа. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2010. – с.
8. Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля / М.Т. Доленко // Тр. Сам. ГУ, 1975. – Вып. 272. – Вопросы фразеологии. – №8. – С. 131-161.
9. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
10. Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А.О. Івченко. – Харків: ОКО, 1996. – 160 с.
11. Кірілкова Н.В. Словник волинської фразеології / Н.В. Кірілкова. – Острог-Рівне, 2013. – 192 с.
12. Курило О. Матеріяли до української діалектології та фольклористики / Олена Курило. – К., 1928. – 148 с.
13. Лексикон Львівський: поважно і на жарт / Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. – Львів, 2009. – 672 с.
14. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Лесюк Микола. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 328 с.
15. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1874. – 260 с.
16. Лонська Л. Народна фразеологія як елемент збереження етнокультури / Лонська Людмила // Філологічний вісник уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: зб. наук. праць / гол. ред. Л.М. Полюга. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2011. – Вип. 1. – С. 240-249.
17. Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Львів, 2002. – 222 с.
18. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / М.Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 496 с. – Ч.2. – 516 с.
19. Плетнева О.Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Плетнева Ольга Леонідівна. – Харків, 2004. – 232 с.
20. Приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав Матвій Номис. – К., 1993. – 768 с.
21. Словник української мови: в 11 т. – К., 1970-1980. – Т. I – XI.
22. Ступінська Г.Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.

23. Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Тернопіль, 2000. – 198 с.
24. Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині / Турчин Євгенія. – Львів: Українська академія друкарства, 2001. – 384 с.
25. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 6-е вид. / Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. – Луганськ, 2013.
26. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Чабаненко В.А. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
27. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 228 с.

Information about author:

Kovalenko Natalia – Ph.D. in Philological Sciences, Professor of Ukrainian language, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamyanets-Podilsky, Ukraine.
E-mail: kovalenko.bor@gmail.com